

Наталія Деркачова,
старший викладач кафедри правознавства
та галузевих юридичних дисциплін
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова
ORCID: 0000-0002-4174-6912

<https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-48-2>

УДК 342.1:35

Поняття влади та державного управління в працях М. Ф. Владимирського-Буданова

Важливе місце відводиться сучасним дослідженням щодо вивчення діяльності та спадщини видатних науковців у сфері юриспруденції. Ці наукові розробки направлені на аналіз основних тенденцій у правовій науці на різних етапах розвитку, встановленні спадковості наукових традицій і впливу на сучасний розвиток в сфері правових знань. Однією із важливих сфер дослідження в правовій сфері є питання влади та управління. Сутність самого поняття влади розкриває універсальний початок владного процесу та пов'язаний з управлінням в державі. Тому дана тема є досить важливою та актуальною.

Питанням влади та управління в різні епохи присвячено досить багато досліджень, це праці закордонних та українських авторів: А. Герасимчука, Т. Гоббса, М. Горбатюка, О. Грабовського, М. Вебера, Р. Даля, Д. Картрайта, А. Колодія, А. Лещенка, С. Люкса, Є. Стельмашенко, М. Фуко. Особливо варто відзначити праці видатного вченого М. Ф. Владимир-

ського-Буданова, який досліджував питання історії держави та права, серед яких були і роботи присвячені питанням управління та влади в Київській Русі.

У цій статті ставимо за мету розкрити та проаналізувати погляди видатного науковця Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова щодо особливостей державної влади періоду Київської Русі.

XIX сторіччя подарувало історико-правовій науці цілу плеяду талановитих вчених, серед яких Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов – видатний історик та правознавець, доктор російської історії, статський радник. Ім'я цього відомого історика та правознавця, нерозривно пов'язане із становленням історико-юридичної школи українського права [1, с. 117]. Видатний вчений зосередився на вивченні досліджень історії права, що стало підґрунтям для підготовки основної фундаментальної праці «Обзор истории русского права». Надалі ідеї

М. Ф. Владимирського-Буданова мали великий вплив на українських правників та істориків. Науковий доробок вченого і сьогодні є фундаментом для розбудови вітчизняної історико-правової науки. В творчості М. Ф. Владимирського-Буданова значне місце відведене історії права та держави України. Він йшов неуторованими дорогами, багатю правових проблем досліджувалось ним вперше, а згодом результати досліджень ставали надбанням нації [2, с. 166]. Свої висновки вчений завжди будував на «беззаперечних свідоцтвах пам'яток», ними ж визначав достовірність доказів інших вчених [3, с. 19]. Науковець досить глибоко підходив до вивчення питань організації влади та управління в Київській Русі, відзначаючи їх еволюцію, досліджуючи історію окремих установ і органів влади (княжа влада, боярська дума, віче) [4]. Видатний вчений, спираючись на першоджерела, визначав, що тогочасна влада (Київська Русь) складалася: з княжої влади, боярської думи та народних зборів (віче).

а) Княжа влада.

Походження княжої влади є доісторичне: вона є і в родових союзах (у народних весільних обрядах наречених називають князем і княгинею – родоначальниками майбутнього роду), і в общинних (у південних слов'ян князем називають общинного старшину, старшину громади). Так, у землях східних слов'ян князівська влада існувала до прибуття Рюриковичів: «Кий княжаше в роді своєму», тобто в землі полян [5, с. 56]. Інші неофіційні титули княжої влади такі: каган, цар, самодержець. Князь Данило Галицький у XIII сторіччі взяв собі титул короля. Склад князівської влади – родовий: влада належить не особі, а цілому роду. Члени княжого роду правлять разом без розподілу влади (прикладом з міфічних часів є правління Кия, Щека і Хорива; а з історичних Аскольда та Діра). Взагалі родове правління є

явище глибокої давнини; згодом воно поступається місцем іншому виду правління: князя почали обирати й влада вже розподілялася між князями територіально (Рюрик, Синеус і Трувор; Святослав, його діти: Ярополк, Олег, Володимир). Ця система управління із кінця X сторіччя взяла рішучу перевагу і створила так звану удільну систему (розподіл слов'янських земель між дітьми Володимира і потім Ярослава). У кожній землі з'явився рід князів-співправителів. З приналежності влади цілого роду випливає, що опіка і регентство були неможливі у тодішньому державному праві, доки тривало родове князювання.

Набуття княжої влади особами відбувалося одночасно з наслідуванням та обранням. Спадкування тут треба розуміти не в прямому сенсі: так як спадкоємець отримував владу не після смерті попереднього князя (право на неї він набував з моменту народження та дійсно приймав участь в державних справах з повноліттям – Ігор при Олегу; Святослав при Ользі). Смерть попередника надавала іншому князю лише можливість більшої активної участі у владі. Обидва титули успадкування – успадкування за законом і за заповітом – діють одночасно і в рівній силі, і не суперечать один одному. Загальним порядком набуття княжої влади є – успадкування престолу наслідуванням старшим членом роду. Отже державному праву було властиве злиття княжої влади успадкуванням і обранням (було властиве це і в німецькій і польській правовій системі). З другої половини XII сторіччя ця система змінюється і перевага надається виборному праву. Починаючи з другої половини XII сторіччя, рід князів обирався пожиттєво разом з їхніми нащадками, тобто обранням нового князя кожен раз було обранням нової династії з затвердженням спадкоємства престолу. Якщо ж княжа влада набувалася внаслідок узурпації

силою, то потрібне було вимушене виправдання правом наслідування чи правом обрання. Символом набуття влади було посадження князя на «столі» народом. Це була процедура – представленням нового князя народом.

Княжа влада є необхідним елементом державного устрою всіх слов'янських земель, на протязі 400-річного періоду. Таким чином, княжа влада була важливим елементом управління державою, необхідною для внутрішнього управління та судочинства, як сила, яка урівноважувала взаємне суперництво складових елементів держави як кровних, так і територіальних. Думка про те, що князі спиралися на молодші міста у боротьбі проти старших, справедлива лише в контексті того, що лише князівська влада врівноважувала інтереси старших та молодших міст. Княжа влада необхідна була й для зовнішнього захисту держави. Постійна боротьба в Київській Русі проти своїх князів означала не боротьбу проти княжої влади, а намагання відшукати найкращого князя для держави. Першочергова необмеженість княжої влади виникла з попередніх родових основ влади, пізніше з тотожності інтересів влади князя і народу. Така патріархальна необмеженість не мала нічого схожого з пізнім західноєвропейським абсолютизмом. Також князю надавалася повнота верховної влади, так зокрема: в язичницькі часи князю належала влада релігійна, у християнський час князь був покровителем церкви та приймав активну участь у всіх найважливіших діях церкви (так, хрещення Русі було реалізовано за розпорядженням князя), приймав участь у вирішенні питань внутрішнього церковного життя та в призначенні церковних осіб. Князь сприяв встановленню церковних законів (церковні статuti Володимира, Ярослава, Ростислава). За загальним правилом князь в своїх руках зосереджував всю

державну владу, але повнота влади зберігалася лише до того часу, доки князь перебував в злагоді з народом. Першочергове злиття волі князя й волі народу не могло залишатися незмінним, тому і виникла потреба в визначенні повноважень князя, а іноді і в обмеженні влади князя. Вирішувалося це питання за допомогою укладання договорів з князем, в яких почали з'являтися приватні умови (наприклад, заміна чиновників). Крім договорів, до обмеження княжої влади призвело і наявність поряд з князем і інших форм влади: боярської думи і віче.

Таким чином, управління державою здійснював не великий князь, а група найвпливовіших місцевих князів (співправителів). Загальнодержавні рішення ухвалювали на князівських зібраннях («снємах»), а система влади складалася з князя, боярської ради та народного віче [6, с. 52].

б) Боярська дума.

Великий князь управляв територіями за допомогою ради (боярської думи), до якої входили старші дружинники. Боярська дума символізувала права і автономію васалів і мала дуже важливе значення в історії створення держави.

Видатний вчений М. Ф. Владимирський-Буданов визначав, що боярська дума – це постійно діюча рада найкращих людей (бояр) кожної землі, яка разом з князем вирішує найважливіші земські питання [7, с. 44]. Ради старійшин були і в передмістях, але вони не були наділені політичною владою, а лише судовою та адміністративною.

Назва «боярська дума» не використовувалася в стародавніх пам'ятках і була створена штучно на основі схожих визначень (бояри, що думають). Сукупність бояр, яка складала думу, нерідко в літописах називалася дружиною (по відношенню до князя). На думку Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова це було пов'язане з тим, що поради князю мали надавати

тільки бояри, які були розумні і мали досвід в управлінні державою. Відповідно до цього, склалася і думка, стосовно того хто саме може бути радником князя. Це повинна була бути людина похилого віку, досвідчена та віддана князю. До складу думи іноді могли входити і духовні сановники: єпископи та ігумени (найголовніших монастирів).

Боярська дума є необхідним елементом влади в кожній землі і обов'язковими нарадчим органом князя (обов'язковість, затверджена звичаєм, який на той час заміняв закон). Загалом тісний зв'язок боярської думи з князем зберігався лише до того часу, доки дума складалася головним чином з дружинників (дворян) князя, які переїжджали з ним із однієї землі до іншої. Але з посиленням в думі земського елемента, дума отримує самостійність і становиться вже ближче до віче, ніж до самого князя. Права думи полягають в участі у державних справах, а саме: дума приймає участь у вирішенні релігійних питань, законодавчих, вирішенні питань внутрішнього державного устрою.

Отже, боярська дума не мала постійного складу (складалася з представників княжої дружини, земського боярства, згодом духовенства) та в необхідних випадках скликалася на вимогу князя. Зазвичай незначною була кількість членів ради і в XII сторіччі вона складалася з основних урядовців княжого двору. Роль княжої думи в різних частинах Київської Русі суттєво відрізнялася: в центральній частині – основну роль відігравав князь, на півночі – віче, а на західних землях – саме боярська дума мала пріоритет в управлінні державними справами.

в) Віче.

Віче, як державний орган влади, є зібранням повноправних громадян старшого міста землі. Поняття «віче» в

стародавніх пам'ятках застосовується і для інших значень: іноді воно означає натовп чи зборища іноді таємні наради-змови.

Вчений Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов зазначав, що термін віче потрібно трактувати в його тісному історико-юридичному розумінні.

Взагалі поняття визначень в юриспруденції стародавніх часів доволі розмиті за змістом: титул «князь» в Польщі належало і єпископам; хоча це не означало, що єпископ є носієм княжої влади; крім того віче (wiece) означало суд та судове зібрання, в слов'янських землях (західна частина) XVI сторіччя слово «віче» означало копу (збір сусідніх сільських громад для вирішення судових або громадських справ).

Взагалі віче має також доісторичне походження, як і княжа влада і влада боярської думи. У давньоруській мові вічем (від слова «віщати») є всякий збір явний та таємний, на площі та дворах, у передмістях та старшому місті. Не має сумніву, що і волосні збори (сільські) також називалися вічем (копами). Але в правовому розумінні віче – це одна з форм верховної влади в державі.

В первісній формі народні збори були племінним зібранням і не відповідали зазначеному вище поняттю про віче. Чистоплемінні збори могли триматися лише при кочовому побуті або вкрай слабкій осілості. Але при розширенні території така форма зборів втриматися вже не могла і поступилася місцем зборів старійшин з усіх громад.

Друга епоха в розвитку народних зборів відноситься до історичних часів (IX–X сторіччя), коли віче знаходиться в перехідному положенні від племінного зібрання до місцевого; на той час для вирішення справ зходилися в старше місто найрозумніші люди і обговорювали земські питання в присутності всіх громадян цього міста. Активна роль в таких зборах

належала лише боярам і старійшинам, всі інші присутні при нарадах, лише схвалювали і виконували рішення. Так як влада віче не в усіх землях розвивалася одночасно, то в деяких із них віче і в XII сторіччі мало племінний характер.

Третя епоха зборів (віче) – XI–XIII сторіччя, це епоха повного виокремлення цієї форми влади в самостійну і розвиток її прав. Цей період співпадає з часом остаточного встановлення влади старших міст.

Отже, у зборах мають право брати участь лише повноправні громадяни, тобто вільні, повнолітні і які не перебувають під батьківською опікою або в приватній залежності. Віче, складається з простих громадян і відділившись від ради старійшин, є демократичною формою влади, при якій головна роль під час вирішення справ належала простому народу. Проте за нормального порядку віче зливалося з боярською думою: бояри були присутні на віче нарівні з іншими громадянами. В віче брали участь і особи духовні. При звичайному перебігу справ, тобто якщо віче скликалося не задля боротьби з князем, присутній був також і князь.

Віче є необхідною складовою частиною державної влади, бо участь народу в державних справах у давнину була дуже важливою, активною та безпосередньою. В літописах тих часів зазначалося, що народ і «вся влада» збираються на віче, як на думу. Але віче мало неоднакове політичне значення в усіх українських землях. Права віче не обмежуються якимось одним родом справ (наприклад, законодавством): вони, подібно до прав князя і думи, розповсюджуються на всю сферу вищих державних справ управління та суду. У сфері законодавства віче мало спочатку менш прав, ніж князь і боярська дума, але потім, саме законодавча сфера стає основною функцією. У сфері зовнішньої політики держави

та у питаннях щодо війни та миру – віче має найбільші права з найдавніших часів. Цього вимагала фактична необхідність заручення згодою населення для ведення війни. Віче відіграло і важливу роль у сфері внутрішнього державного устрою (наприклад: участь віче у покликанні та зміщенні князів). У сфері судової влади віче мало право приймати участь в будь-якому суді (суд провадився князем і боярами у присутності народу), згодом віче здійснювало правосуддя в будь-яких справах, на які було звернуто його увагу. Віче належав і суд політичний (над князями та чиновниками). Щодо сфери управління – віче не брало постійної участі у веденні поточних справ, але приймало участь у призначенні та зміні чиновників. Особливо активна участь спостерігалася у військовому та фінансовому управлінні (наприклад, виділення коштів для ведення війни).

Таким чином віче, всупереч своєму головному (простонародному) складу, не є органом влади одного (нижчого) класу, а поглинає в собі й обидва інші елементи влади і є загальноземською владою. Ця форма державної влади створена не в ім'я боротьби з княжою владою та боярською думою, а для єднання, тобто для вирішення земських справ згідно з волею князя, бояр і народу. Але при незгоді віче з князем чи боярською думою, воно скликалося будь-ким з громадян або сходилося само собою. Але такі збори скликалися лише тоді, коли готувався чи відбувався переворот. Спосіб скликання практикувався двоякий: через біричів (глашатаїв) та через дзвін (останній спосіб найбільш демократичний, при якому всіх закликали на зібрання).

З часом під тягарем татарської ярма і зростанням ролі князівської та боярської влади за рахунок віче в деяких слов'янських землях, призвело до раннього падіння віче на цих територіях. Загальною причиною занепаду зборів – є невідповідність

цієї форми правління великій території держави.

Таким чином, віче – загальні збори громадян міст Київської Русі для розгляду громадських справ. Віче на Русі почало відігравати помітну роль з ослабленням князівської влади в період феодальної роздрібненості (друга половина XI–XII століття) та економічним і політичним піднесенням великих міст і посиленням ролі купців і ремісників [8]. Компетенція віче не була точно визначена, однак деякі повноваження були постійними його прерогативами – справа війни та миру, деякі справи зовнішньої політики, покликання князя на престол, укладання договору («ряду») з князем. Пізніше до компетенції віче почала відноситися і судова функція, в першу чергу щодо здійснення правосуддя у сфері політичних правопорушень.

Унаслідок проведеного дослідження можна зробити висновки, що вивчення наукових праць М. Ф. Владимирського-Буданова щодо влади і державного управління є досить важливим і актуальним. Вчений завжди приділяв велику увагу праці з першоджерелами. Завдяки багатій джерельній базі з історії державних установ, права, соціально-економічних

та суспільно-політичних відносин в Україні вченому вдалося зробити чималий вклад у розвиток історіографії державності та права України, який вплинув на українських правників, політологів та істориків.

Отже, в даній статті були розглянуті особливості державного устрою деяких земель Київської Русі, а саме: три органи влади (князь, боярська дума і віче), які були важливими складовими державного механізму, щодо вирішення державних справ та управління державою. Визначено, що державна влада тих часів прагнула до єднання для ефективного управління державою і вирішення справ, але легко могли прийти й в суперечність одна одній, і піднятися завдяки іншим органам влади, що і сталося з кінця XII ст. у всіх слов'янських землях, так що з переважанням однієї з трьох форм влади Київську Русь ділилася на: 1) південну та південно-західну; 2) північно-західну та 3) північно-східну.

Грунтовне дослідження М. Ф. Владимирським-Будановим форм державної влади, введення до загального користування необхідного обсягу джерел – у подальшому мало важливе значення для всього українського права, українських істориків та правників.

Список використаних джерел

1. Деркачова Н.О. Право в поглядах М. Ф. Владимирського-Буданова. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2012. С. 117–119.
2. Деркачова Н.О. Наукова концепція західноруського права в поглядах М. Ф. Владимирського-Буданова. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2015. Вип. 27. С. 166–169.
3. Малиновский И. А. Памяти учителя. Опыт характеристики ученой и преподавательской деятельности проф. М. Ф. Владимирського-Буданова. *Варшавские университетские известия*. 1917. С. 19.
4. Ізборник. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. URL: <http://litopys.org.ua/yushkov2/yush09.htm/> (дата звернення: 10.12.2022).
5. Владимирский -Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. М. : Издательский дом «Территория будущего», 2005. 800 с
6. Політична історія України : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2008. 552 с.

7. Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Київ : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1908. 695 с.

8. Інформаційно-довідковий сайт «Україна». URL: <http://proukraine.net.ua/> (дата звернення: 10.12.2022).

Деркачова Н. О. Поняття влади та державного управління в працях М. Ф. Владимирського-Буданова

Стаття присвячена дослідженню наукових праць Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова щодо питання влади та управління державою за часів Київської Русі. Влада тих часів складалася з трьох елементів: княжої влади, боярської думи та віче, які незважаючи на своє прагнення до повного єднання, могли прийти в суперечність одна одній, причому одна з них могла, не усуваючи інших, піднятися за рахунок двох інших органів влади. Що і сталося з кінця XII сторіччя у всіх землях Київської Русі.

В статті розглянуті основні елементи влади часів Київської Русі: княжа влада, боярська дума та віче.

Так, княжа влада, боярська дума та віче мають доісторичне походження: княжа влада згадується і в родових союзах, і в громадських (у південних слов'ян князем називається старшина громади); боярська дума – назва не зустрічається у стародавніх пам'ятках і створена штучно на підставі схожих визначень («бояри, що думають»); віче з стародавніх часів застосовується для таких визначень як натовп чи зборище іноді таємні наради-змови.

Державна влада мала дуже важливе значення і вплив на всю державу. Так, княжа влада була необхідним елементом державного устрою всіх слов'янських земель, на протязі 400-річного періоду. Таким чином, княжа влада була важливим елементом управління державою, необхідною для внутрішнього управління та судочинства, зовнішнього захисту держави. У християнський час князь є покровителем церкви та приймає активну участь у всіх діях церкви і вирішенні питань внутрішньої церковного життя. В руках князя зосереджується вся державна влада, але повнота влади зберігається лише до того часу, доки князь знаходиться в злагоді з народом.

Поряд з князем управління державою здійснювали боярська дума і віче.

Боярська дума символізувала права і автономію васалів і мала дуже важливе значення в історії створення держави.

Права думи полягали в участі у державними справами, а саме: дума приймала участь у вирішенні релігійних питань, законодавчих, вирішенні питань внутрішнього державного устрою.

Віче, як державний орган влади, є зібранням повноправних громадян старшого міста землі і є необхідною складовою частиною державної влади. Компетенція віче не була точно визначена, однак деякі повноваження були постійними його прерогативами – зовнішня політика, законодавча сфера (укладання договорів з князем), деякі судові функції (головним чином стосовно політичних правопорушень), військово та фінансове управління.

Ключові слова: бояри, боярська дума, віче, збори, зібрання, Київська Русь, князівська влада, князь, Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов, рада старійшин, радник князя, слов'янські землі, співкерівники, старші міста.

Derkachova N. The concept of power and state administration in the works of M. F. Vladimisky-Budanov

The article is devoted to the study of scientific works of Mykhailo Flegontovych Vladimisky-Budanov on the issue of power and state management during the times of Kyivan Rus. The power of those times consisted of three elements: the princely power, the boyar дума and the viche, which, despite their desire for complete unity, could come into conflict with each other, and one of them could, without eliminating the others, rise at the

expense of the other two authorities. What has happened since the end of the 12th century in all lands of Kyivan Rus.

The article examines the main elements of power in the times of Kyivan Rus: princely power, boyar council and viche.

Thus, the princely power, the boyar council and the viche have a prehistoric origin: the princely power is mentioned both in clan unions and in public ones (the head of the community is called a prince among the Southern Slavs); boyar thought – the name is not found in ancient monuments and was artificially created on the basis of similar definitions (“boyars who think”); viche has been used since ancient times for such definitions as a crowd or gathering, sometimes secret meetings-conspiracies.

State power was very important and influenced the entire state. Thus, princely power was a necessary element of the state system of all Slavic lands during the 400-year period. Thus, princely power was an important element of state management, necessary for internal administration and judicial proceedings, external protection of the state. In the Christian era, the prince is the patron of the church and takes an active part in all the actions of the church and in solving the issues of internal church life. All state power is concentrated in the hands of the prince, but the fullness of power is preserved only as long as the prince is in harmony with the people.

Along with the prince, the state administration was carried out by the boyar дума and viche.

The Boyar Дума symbolized the rights and autonomy of the vassals and had a very important role in the history of the creation of the state.

The Дума’s rights consisted in participating in state affairs, namely: the Дума took part in the resolution of religious, legislative, and internal state affairs.

Viche, as a state authority, is a gathering of full-fledged citizens of the oldest city of the land and is a necessary component of state power. Competence was still not precisely defined, but some powers were his permanent prerogatives – foreign policy, legislative sphere (conclusion of treaties with the prince), some judicial functions (mainly in relation to political offenses), military and financial management.

Key words: boyars, boyar council, viche, assembly, meeting, Kyivan Rus, princely power, prince, Mykhailo Flegontovych Vladimirskyi-Budanov, council of elders, adviser to the prince, Slavic lands, co-leaders, older cities.